

HİTİT SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Hitit Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2757-7949

Cilt | Volume: 18 • Sayı | Number: Âbdal Ata Sempozyumu
Mart | March 2025

II. Uluslararası Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Özel Sayısı
II. International Symposium on Wisdom Tradition from Turkestan to Anatolia: Abdal Ata

Moğol İstilasası Sürecinde Anadolu'ya Göçen Kübrevî Şeyhi Necmü'd-Dîn-i Dâye'nin Mirsâdü'l- 'ibâd'ında Politika, Yönetim ve Toplum Eleştirileri

Political, Administrative and Social Criticism in the Merşâd Al- 'ebâd of the Kubrâvi Shaykh Nadjîm al-Dîn Dâya, Who Migrated to Anadolu During the Mongol Invasion

Sinan TARİFCİ

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof. Dr.

Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Giresun, Türkiye
Giresun University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, Giresun, Türkiye
sinan.tarifci@giresun.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-9218-6193>
<https://ror.org/05szaq822>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 30.09.2024
Kabul Tarihi | Accepted: 10.03.2025
Yayın Tarihi | Published: 15.03.2025

Atıf | Cite As

Tarifci, S. (2025). Moğol İstilasası Sürecinde Anadolu'ya Göçen Kübrevî Şeyhi Necmü'd-Dîn-i Dâye'nin Mirsâdü'l- 'ibâd'ında Politika, Yönetim ve Toplum Eleştirileri. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Âbdal Ata Sempozyumu), 57-72. <https://doi.org/10.17218/hititsbd.1558674>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: husbededitor@hitit.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsbd>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: husbededitor@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsbd>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Political, Administrative and Social Criticism in the Merşâd Al- 'ebâd of the Kubrâvî Shaykh Nadjm al-Dîn Dâya, Who Migrated to Anadolu During the Mongol Invasion*

Abstract

Abû Bakr Nadjm al-Dîn Dâya ' Abd Allâh b. Muḥammad b. Shâhâwar al-Asadî al-Râzî (d. 1256), a Kubrâvî Shaykh and commentator, traveled to Egypt, Hidjâz, and Baghdâd for his education and became acquainted with sufism in the last of these places. He continued his Sufism journey in the regions of Khurâsân and Khvârazm. Due to the Mongol invasion, Nadjm al-Dîn Dâya returned to Rey, moved to Hamadḥân when that area was under threat, and then emigrated to Anatolia. After residing in Anatolia for many years in cities such as Diyârbakr, Malatya, Ḳayşariyya, Sivas, Konya and Erzincan, he left Anatolia to go to other Islamic countries. Nadjm al-Dîn Dâya stayed in the important centers of the medieval Islamic world, where he interacted with prominent figures and made political, administrative and social observations. Merşâd al- 'ebâd is a famous and influential sufi work written in Persian by Nadjm al-Dîn Dâya. The author completed the first writing of his work in Ḳayşariyya in 1221, and the second writing in Sivas in 1223. He presented the mentioned work to 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd, the sultan of Seljuks of Türkiye. The work consists of an introduction and five charter'sa. Although Merşâd al- 'ebâd has a sufi character, it is also considered within mirrors of prince because of the topics in its fifth chapter. The importance and value of religious-sufi works, which contain original information about the period in which they were written, as a source for medieval history studies is well known. Merşâd al- 'ebâd is also a valuable source on the administrative, religious, and social situation in 13th century Islamic world and Anadolu. In this paper, political, administrative and social criticisms in Nadjm al-Dîn Dâya's Merşâd al- 'ebâd are going to be examined under the headings of criticisms against the Mongols, criticisms against philosophers, social criticisms, criticisms against rulers, and criticisms against officials.

Keywords: Nadjm al-Dîn Dâya, Merşâd al- 'ebâd, Mongol Invasion, Anatolia, Criticism

Moğol İstilası Sürecinde Anadolu'ya Göçen Kübrevî Şeyhi Necmü'd-Dîn-i Dâye'nin Mirsâdü'l- 'ibâd'ında Politika, Yönetim ve Toplum Eleştirileri**

Öz

Kübrevî şeyhi ve müfessir Ebû Bekir Necmü'd-dîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 1256), ilim tahsili için Mısır, Hicaz ve Bağdat'ta bulunmuş, bu yerlerin sonuncusunda tasavvufu tanışmıştır. O, tasavvuf yolculuğunu Horasan ve Hârezm bölgelerinde sürdürmüştür. Necmü'd-dîn-i Dâye, Moğol istilası dolayısıyla memleketi Rey'e dönmüş, buranın da tehdit altında kalmasıyla Hemedan'a gitmiş, ardından ise Anadolu'ya hicret etmiştir. Anadolu'da Diyarbakır, Malatya, Kayseri, Sivas, Konya, Erzincan gibi şehirlerde uzun yıllar bulunduktan sonra, diğer İslâm ülkelerine gitmek üzere Anadolu'dan ayrılmıştır. Necmü'd-dîn-i Dâye, Orta Çağ İslâm dünyasının önemli merkezlerinde bulunarak, buralarda pek çok önde gelen şahsiyetle münasebet kurmuş; politika, yönetim ve toplum müşahedelerinde bulunmuştur. *Mirsâdü'l- 'ibâd mine'l-mebde' ile'l-me 'âd (Yaradılıştan Ahirete Allah'ın Kullarının Yolu)*, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin Farsça mensur olarak kaleme aldığı, yer yer manzumeler kullandığı meşhur ve etkili bir tasavvufî eserdir. Müellif, daha Moğolların önünden Anadolu'ya göç etmeden evvel zihninde kurgusunu oluşturduğu eserinin, müritlerinin talebi üzerine giriştiği ilk yazımını 1221'de Kayseri'de, ikinci yazımını ise 1223'te Sivas'ta tamamlamıştır. O, mezkûr eserini, Türkiye Selçuklu sultanı Alâ'ü'd-dîn Keykubâd'a takdim etmiştir. Eser, bir mukaddimeden başka, kırk faslı ihtiva eden beş bâbdan müteşekkildir. *Mirsâdü'l- 'ibâd*, tasavvufî bir niteliği haiz olmakla birlikte, beşinci ve son bâbında değinilen konular hasebiyle, siyasetnâme literatürü içinde değerlendirilmektedir. Vücuda getirildiği devre ilişkin pek çok orijinal bilgiler içeren dinî-tasavvufî nitelikli eserlerin Orta Çağ tarihi araştırmalarında bir kaynak olarak önemi ve değeri malumdur. Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l- 'ibâd* da 13. yüzyıl İslâm dünyasının ve Anadolu'sunun idarî, dinî ve içtimai durumuna dair kıymetli bir kaynaktır. O, eserinde çeşitli vesilelerle döneminin siyasî, idarî ve içtimai hayat ve faaliyetlerine dair eleştirilerde bulunmuştur. Bu bildiride, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l- 'ibâd*ında tespit edilen politika, yönetim ve toplum eleştirileri; Moğollara yönelik eleştiriler, felsefecilere yönelik eleştiriler, sosyal eleştiriler, hükümdarlara yönelik eleştiriler ve devlet adamlarına yönelik eleştiriler başlıkları altında ortaya konularak, bunlara dair değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necmü'd-dîn-i Dâye, *Mirsâdü'l- 'ibâd*, Moğol İstilasası, Anadolu, Eleştiri

* This study is a revised version of the paper presented at the II. International Symposium on Wisdom Tradition from Turkestan to Anatolia: Abdal Ata organized by Hitit University between April 26-27, 2024.

** Bu çalışma 26-27 Nisan 2024 tarihleri arasında Hitit Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Uluslararası Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

Giriş

12. yüzyılın son çeyreğinden, 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar, başlıca Hârezmşahlar, Türkiye Selçukluları ve Abbâsî Halifeliği'nin hâkim olduğu coğrafyalarda hayat süren ve faaliyet gösteren Necmü'd-dîn-i Dâye¹ ad ve lakabıyla meşhur Kübrevî şeyhi ve müfessir, *Mirsâdü'l- 'ibâd* (1312/1933, s.310 [Farsça]; 2013, s.417 [Çev.]) adlı eserinin hatimesinde kendi adı, künyesi ve nisbesini Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî şeklinde zikretmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, 1177 yılında Rey'de dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını Rey'de geçirdikten sonra, yirmili yaşlarının ortalarına geldiğinde, hayatının sonuna dek sürecek olan ilim ve tasavvuf yolculuğuna başlamak üzere memleketinden ayrılmıştır. O, bu seyahatlerinde İran, Irak, Suriye, Mısır, Arabistan, Anadolu ve Azerbaycan gibi ülkelerin önemli bölge ve şehirlerini dolaşmıştır. Şöyle ki, 1202 yılında hac farızasını yerine getirmek üzere Rey'den hareketle önce Şam'a, ardından Mısır'a ve Hicaz'a varan Necmü'd-dîn-i Dâye, haccı eda ettikten sonra da Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta iken, Sühreverdiyye tarikatının kurucusu, müfessir ve muhaddis Ebû Hafs Şihâbü'd-dîn Ömer es-Sühreverdî ile karşılaşması ve onun sohbetlerinde bulunmasıyla tasavvuf yoluna girmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye'nin böylece tasavvufla tanışması onu derinden etkileyerek, hayatının geri kalanının istikametini belirlemiştir. Bundan sonra, es-Sühreverdî'nin telkiniyle, tam manasıyla tasavvufla yoğrulacağı Hârezm ve Horasan bölgelerine geçmiştir. 1204 yılında Bağdat'tan ayrılarak, bir şeyh arayışı içerisinde Hârezm'e doğru yola koyulmuştur. Yol üzerinde, Nişâbûr'da, Muhammed Kûf ile görüşen Necmü'd-dîn-i Dâye, Hârezm'e varınca, burada, Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmü'd-dîn-i Kübrâ'ya intisap ederek onun müridi olmuştur. Necmü'd-dîn-i Kübrâ da irşat ve eğitimi için onu, önde gelen halifelerinden Mecdü'd-dîn-i Bağdâdî'ye havale etmiştir. Beş yıl el-Bağdâdî'nin hizmetinde terbiyesini tamamlayan Necmü'd-dîn-i Dâye, bizzat irşada memur kılınarak Hârezm'den Horasan bölgesine hareket etmiş ve el-Bağdâdî'nin Nişâbûr'daki hankâhına yerleşmek suretiyle manevî vazifesine başlamıştır. Necmü'd-dîn-i Dâye, Hârezm'in Moğollarca istilâ edilmesinden hemen önce ve şeyhi Mecdü'd-dîn-i Bağdâdî'nin Hârezmşah sultanı Alâü'd-dîn Muhammed tarafından öldürülmesinin ardından Rey'e dönmüştür. Moğol tehlikesinin burayı da tehdit etmesi üzerine Hemedan'a geçmiştir. Burada hem Moğol yağmasından uzak kalacak hem de Hârezm'e zarar verdiğini düşündüğü felsefecilerin baskısından kurtulacaktı. Ancak kendisinin de itiraf ettiği gibi Rey'den ayrılarak ailesini Moğollar elinde ölüme terk etmiştir. Bir yıl Hemedan'da kaldıktan sonra Anadolu'ya göçmeyi uygun bulup, Erbil ve Diyarbakır yoluyla Anadolu'ya geçmiştir². Anadolu'da Diyarbakır, Malatya, Kayseri, Sivas, Konya, Erzincan gibi şehirlerde uzun yıllar bulunmuştur. Türkiye Selçuklu sultanı Alâü'd-dîn Keykubad ve Mengüçüklü sultanı Alâü'd-dîn Dâvud Şah ile; ayrıca, pek çok mutasavvif ile münasebet kurmuştur. Ancak bu sırada tasavvufun tam manasıyla gelişmediği Anadolu'da umduğu ilgiyi göremeyince Abbâsî halifeliğinin hizmetinde bulunmak üzere Anadolu'yu terk edip Bağdat'a gitmiştir. Ömrünün yaklaşık son otuz yılını, çeşitli vesilelerle zaman zaman İran gibi muhtelif İslâm ülkelerine gerçekleştirdiği seyahatler bir yana, Bağdat'ta geçiren Necmü'd-dîn-i Dâye, 1256'da burada vefat etmiş ve pek çok başka meşhur dinî şahsiyetinde de metfun bulunduğu Şûnîziyye Kabristanı'na defnedilmiştir.

¹ Necmü'd-dîn-i Dâye'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında geniş bilgi için mesela bkz. Baltacı, s.2011; Zebîhullâh-ı Safâ, 1369/1990, III/2, ss.1189-1196; Örs, 2002, ss.19-34; Okuyan, 2006, ss.496-497; Algar, 1993, ss.870-871; Said-i Nefisî, 1344/1965, ss.140-141; Browne, 1964, II, ss.249-250, 495-496.

² Necmü'd-dîn-i Dâye'nin Anadolu macerasına dair mesela bkz. Yılmaz, 2022, ss.45-62.

Necmü'd-dîn-i Dâye, eğitim aldığı âlimler sayesinde Arapça, belagat, hadis, tefsir başta olmak üzere, kendi döneminin muteber aklî ve naklî ilimlerini edinmiş; karşılaştığı mutasavvıfların meclislerine iştirakle tasavvuf yolunda ilerlemiştir. O, böylece Orta Çağ İslâm dünyasının önemli merkezlerinde bulunarak, aldığı eğitimler ve kurduğu münasebetlerle bilgi ve görgüsünü artırmış, tasavvufî gelişimini tamamlamış, tebliğ ve irşat vazifesini ifa etmiş, bu arada tabii olarak politika, yönetim ve toplum müşahedelerinde bulunmuştur. Necmü'd-dîn-i Kübrâ'nın önde gelen müritlerinden birisi olan Necmü'd-dîn-i Dâye, bir Kübrevî şeyhi sıfatıyla tarikat neşri ve irşat faaliyetinden ziyade eserleriyle³ şöhret bulmuştur. Nitekim onun en meşhur eseri, Farsça mensur olarak kaleme aldığı, yer yer manzumeler kullandığı *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd (Yaradılıştan Ahirete Allah'ın Kullarının Yolu)*⁴ adlı dinî-tasavvufî eserdir. Müellif, daha Moğolların önünden Anadolu'ya göç etmeden önce tasarladığı eserinin, müritlerinin talebi üzerine giriştiği ilk yazımını 1221'de Kayseri'de, ikinci yazımını ise 1223'te Sivas'ta tamamlamıştır. O, mezkûr eserini, Türkiye Selçuklu sultanı Alâ'ü'd-dîn Keykubâd'a takdim etmiştir⁵. Eser, bir mukaddimeden başka, kırk faslı ihtiva eden beş bâbdan müteşekkildir. Birinci bâb, "dibace"; ikinci bâb, "varlıkların başlangıcı"; üçüncü bâb, "halkın hayatı"; dördüncü bâb, "nefislerin varış yeri"; beşinci bâb, "muhtelif taifelerin tuttıkları yol" üzerinedir. *Mirsâdü'l-ibâd*, dinî-tasavvufî bir niteliği haiz olmakla birlikte, beşinci ve son bâbında değinilen konular hasebiyle, siyasetnâme⁶ literatürü içinde de değerlendirilmektedir.

Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*, umumiyetle 13. yüzyıl İslâm dünyasının, hususiyetle de Anadolu'sunun idarî, dinî ve içtimaî durumuna dair değerli bir kaynaktır⁷. Vekâyinâmeler, coğrafi eserler, seyahatnâmeler, resmî vesikalar, biyografik eserler, ahlak ve idareyle ilgili eserler gibi başlıca kaynak türlerinin yanında edebî eserlerin, bu arada dinî-tasavvufî nitelikli eserlerin Orta Çağ tarihi araştırmalarında bir kaynak olarak ehemmiyeti ve kıymeti aşikârdır. Nitekim böyle eserler, yazıldığı devrin siyasî, idarî, kültürel ve içtimaî durumu ve gelişmeleri hakkında öteki kaynak gruplarında nadiren değinilen ya da hiç değinilmeyen konu ve meselelere yer verebilmekte, orijinal veriler sunabilmektedirler. Necmü'd-dîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*'ında, çeşitli vesilelerle döneminin siyasî, idarî ve içtimaî hayat ve faaliyetlerine dair eleştirilerde bulunmuştur. Onun bu eleştirilerini Moğollara yönelik eleştiriler, felsefecilere yönelik eleştiriler, sosyal eleştiriler, hükümdarlara yönelik eleştiriler ve devlet adamlarına

³ Necmü'd-dîn-i Dâye'nin eserleri şöyle sıralanabilir: *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd*, *Risâle-yi ısk û akl*, *Risâletü't-tuyûr*, *Mermûzât-i Esedî der mezmûrât-i Dâvudî*, *Risâletü'l-âşık ile'l-me'âd şük*, *Bahrü'l-hakâ'ik ve'l-me'âni fî tefsiri's-seb'î'l-mesânî*, *Menârâtü's-sâ'irîn ve makâmâtü't-tâ'irîn*, *Eş'âr-ı Şeyh Necmü'd-dîn Râzî*, *Sirâcü'l-kulûb*, *Hasretü'l-mülûk ve Tuhfetü'l-habîb* (bkz. Okuyan, 2006, ss.496-497).

⁴ Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd* adlı eseri hakkında mesela bkz. Baltacı, 2010, ss.163-177.

⁵ Türkiye Selçukluları hakkında *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye* adlı meşhur tarihini kaleme İbn Bîbî, mezkûr eserinde, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin Sultan Alâ'ü'd-dîn Keykubâd'ın huzuruna Malatya'da çıkarak eserini sunduğunu belirtmiştir. İbn Bîbî, sultanın, Necmü'd-dîn-i Dâye'ye son derece ilgi göstererek onu takdir ettiğini ve eserinin her harfinin karşılığı olarak ihسانlarda bulunduğunu bildirmiştir (bkz. İbn Bîbî, 2014, s.258).

⁶ Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'ının bir siyasetnâme olarak değerlendirilmesi için mesela bkz. Mutluer & Türk, 2023, ss.445-464; Severcan, 2013, ss.429-442.

⁷ M. Fuad Köprülü, Türkiye Selçukluları tarihinin kaynaklarına dair 1943 yılında kaleme aldığı meşhur hacimli makalesinde, bir kaynak türü olarak edebî eserlerin arasında işaret ettiği Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'ının önemi ve kıymeti hakkında şunları söylemiştir: "XIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun ruhî ve içtimaî vaziyetine ait en kıymetli bir kaynak olarak, Necmü'd-dîn Râzî'nin 620'de Sivas'ta tamamlayıp Alâ'ü'd-dîn Keykubâd I.'e takdim ettiği *Mirsâdü'l-ibâd* adlı eserini gösterebiliriz. İlim âleminde eskiden beri malum olan, hatta XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da Türkçeye de tercüme edilen bu meşhur eserden, bugüne kadar hiçbir tarihinin istifade etmemiş olması, hayretle karşılanacak bir şeydir. Öyle görünüyor ki, genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek maksadıyla de yazılmış bir siyasetnâme mahiyetinde olan bu mühim eser, meşhur bir mutasavvıfın kaleminden çıktığı için, tarihçiler bunu bir tasavvuf kitabı zannetmişler ve bunu okumaya bile lüzum görmemişlerdir. Büyük Selçukluların veziri Nizâmü'l-mülk'e ait olan *Siyasetnâme*'nin ilim dünyasında epey uzun zamanlardan beri kazanmış olduğu büyük şöhret ve yarım asırdan beri bütün müsteşrikler tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanıldığı düşünülecek olursa, *Mirsâdü'l-ibâd*'dan şimdiye kadar istifade edilmemesi, ancak, mahiyetinin meçhul kalmasına atfolunabilir. Yazma nüshalarının bolluğuna rağmen ancak şu son yıllarda tam olarak basılmış olması da, belki bu hususta bir amil olmuştur (Köprülü, 1943, ss. 447-448)." Köprülü'nün bu işaretinden itibaren, muhtelif ilim dallarına mensup uzmanlar tarafından Necmü'd-dîn-i Dâye ve *Mirsâdü'l-ibâd*'a dair katalog, telif, tercüme ve derleme çok sayıda araştırma yapıldığını belirtmeye lüzum yoktur.

yönelik eleştiriler olmak suretiyle ele almak mümkündür. Bu çalışmada, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'inde tespit edilen politika, yönetim ve toplum eleştirileri ortaya konularak, bunlara dair değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Moğollara Yönelik Eleştiriler

Necmü'd-dîn-i Dâye, Moğol istilası arifesinde, Moğolların İslâm ülkelerini vurmaya ilk başladığı coğrafyalarda doğup, büyüüp, tahsilini ve terbiyesini tamamlamıştı. İrşat ve tebliğ vazifesine devam ettiği esnada beliren Moğol tehlikesi sebebiyle Hâzremî'ni terk edip memleketi Rey'e gelmişti. Ancak Moğol tehlikesinin burayı da tehdit etmesi üzerine Hemedan'a geçmiştir. Nihayet bir yıl sonra, Moğolların buraya da ulaşması üzerine bu defa Anadolu'ya gitmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, Moğol istilasının yıkıcı etkilerini bizzat idrak etmiştir. Nitekim ardında bıraktığı aile bireyleri, memleketi Rey'de Moğollar tarafından öldürülmüşlerdir. O, mübalağalı bir şekilde, Moğolların, sadece Rey'de, 700 bin insanı katlettiğini söylemiştir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.8-9 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.53-54 [Çev.]). Necmü'd-dîn-i Dâye, eserinde, pek çok Orta Çağ müellifi gibi, Moğollara yönelik sert ifadeler kullanmış, kendi zaviyesinden Moğol istilası sürecini tasvir etmiştir⁸. O, *Mirsâdü'l-ibâd*'inde (1312/1933, ss.8-9 [Farsça]; 2013, ss.53-54 [Çev.]), Moğolları daima "lanetlenmişler (*melâîn*)", "reziller (*mehâzîl*)", "lanetlenmiş kâfirler (*kuffâr-ı melâîn*)" ve "Tatar kâfirleri (*kuffâr-ı Tatâr*)" olarak nitelmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, "Nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir (İbrahim, 14/7)." ayetini iktibasla, Moğol istilasını, nankörlük içerisinde olan Müslümanlara karşı Allah'ın bir azabı olarak göstermiştir. O, Moğolların Türkistan'dan Şam ve Anadolu'ya kadar her şehirde katliam ve tahribatta bulduklarını ifade etmiştir. Yine ona göre, Moğollardan sadır olan fitne, katliam, fesat, esaret, tahrip ve yakıp yıkmanın benzerine hiçbir asırda İslâm ve küfür diyarında hiç kimse şahit olmamıştır ve hiçbir tarihte rastlanmamıştır. Sadece Hz. Peygamber'in haber verdiği ahir zaman fitnelere ve kıyamet alametlerine benzemektedir. Nihayet Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, ss.8-9 [Farsça]; 2013, ss.53-54 [Çev.]), Moğolların İslâm ve Müslümanlar üzerindeki fitne ve fesadın kelimelerin ifade edebileceğinden ve şerhe hacet bırakmayacak kadar fazla olduğunu söylemiştir.

Necmü'd-dîn-i Dâye, Hz. Peygamber'in, "Hepiniz çobansınız ve sürünüzden sorumlusunuz. Emîr, reyanın çobanıdır ve onlardan sorumludur." şeklindeki hadisini naklen, hükümdarın çoban olarak, bir sürü olan reayasını kurttan koruması gerekliliği üzerinde durmuştur⁹. Ona göre, İslâm reayasının kurdu Moğollardır ve onlar, bu dönemde şiddetli galebe elde etmişlerdir. Necmü'd-dîn-i Dâye, Moğolların şerrini defetmek için hükümdarların, emîrlerin ve orduların canla başla mücadele etmeleri gerekliliği üzerinde durmuştur. Ayrıca o, ekmeğin ve suyun onlara helal olmasının ancak kâfirlere kılıç çekmeleriyle ve Müslümanların üzerinden onların şerlerini defetmeleriyle mümkün olacağını ifade etmiştir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, s.248 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.355-356 [Çev.]).

2. Felsefecilere Yönelik Eleştiriler

Orta Çağ'da muhtelif dönemlerde ve bölgelerde olduğu gibi, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin de hayat ve faaliyet sürdüğü zamanda ve coğrafyalarda mutasavvıflar ve filozoflar arasında bir çekişme

⁸ Dinî-tasavvufî zümrelerin, bu arada Necmü'd-dîn-i Dâye'nin Moğol istilası ve tahakkümüne karşı tavrı ve bakışları için mesela bkz. Akkuş, 2022, ss.85-277; Peacock, 2023, ss.103-153.

⁹ Hükümdarın halkın çobanı olduğu, Orta Çağ siyaset düşüncesinde sıkça yinelenen bir motiftir. Modern öncesi toplumlarda oldukça güçlü bir figür olan çobanlık, yalnız İslâm siyaset teorisinde değil, hemen bütün kültürlerde, yöneticiliğin en bilinen benzetmesi olarak yer almıştır (Dinçer, 2018, ss.77-78). Hükümdarın bir çoban olarak idare ettiklerinden sorumlu olduğu teması, Necmü'd-dîn-i Dâye gibi, pek çok Orta Çağ mutasavvıf şair ve yazarı tarafından da kullanılmıştır (Mesela bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, 2016, ss. 119-120; Sa'dî-yi Şîrâzî, 1385/2006, ss.335, 1162).

vardı. O, bilhassa Hârezm'de tebliğ ve irşat faaliyetlerini sürdürdüğü sırada, gerek mutasavvıflar ve felsefeciler arasında, gerekse siyasî ve dinî otoriteler arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Hârezmşah sultanı Alâü'd-dîn Muhammed, felsefecilere karşı oldukça müsamahakâr davranırken, tarikat mensuplarına, mutasavvıf şeyh ve dervişlere karşı menfi bir tutum sergiliyordu. Bu sırada, özellikle dönemin ünlü filozoflarından Fahrü'd-dîn-i Râzî ile Necmü'd-dîn-i Dâye'nin şeyhi Mecdü'd-dîn-i Bağdâdî arasında açık bir çekişme ve düşmanlık vardı. Hatta bu kavgalar neticesinde Mecdü'd-dîn-i Bağdâdî, Sultan Alâü'd-dîn Muhammed tarafından öldürülmüştür. Bu hadiseden sonra, Mevleviyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf Mevlânâ Celâlü'd-dîn-i Rûmî'nin babası Bahâü'd-dîn Veled de Hârezm'i terk etmek zorunda bırakılmıştır. İşte, bu çekişmelerin arasında Necmü'd-dîn-i Dâye de bir mutasavvıf olarak, eserinde, felsefecileri sert bir dille, pek çok yönden eleştirmiştir. O, genelde felsefecileri, özelden de âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı dehriyye¹⁰; tabiat bilimlerine dayalı bir metafizik kurma çabası içinde olan tebâyî (tabiatçılar)¹¹; ilâhî zatın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleştiğine inanan hulûliyye ve ittihâdiyye¹²; dinin emirleriyle ahlakî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyen ibâhiyye¹³; Allah'ın zatını sıfatlarından tecrit eden muattıla¹⁴; ruh göçüne inanan tenâsuhîyye¹⁵; zatı, sıfatları ve mâbud oluşu yönünden Allah ile yaratılmışlar arasında benzerlik kuran ehl-i teşbih¹⁶; nasların batın manalarını daima zahir manalarının üstünde tutarak, tevil yoluyla batınî manayı ortaya koyma gayretinde olan İsmâîliyân (İsmâîlîler)¹⁷; kutsal kabul edilen birtakım dinî-felsefî metinleri yorumlayarak, dinî bir yapı oluşturan berâhime (brahmanlar)¹⁸; birtakım felsefî görüşleri mutlak doğrular olarak kabul edip nasları bunlarla uzlaştırmaya çalışanların da dâhil olduğu, şeri bir delile dayanmayan bazı inanç ve davranışları benimseyen ehl-i heva ve bidat¹⁹ gibi felsefî akımlara, felsefenin tesiriyle ortaya çıkan inançlara ve bunların mensuplarına yönelik eleştirilerde bulunmuştur.

Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, dehrîler ve tabiatçılar, iman ve irfan gibi iki makamdan mahrum olup, düşünceleri karışmış, dağılmış, ne yapacağını bilemez durumdadırlar. Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, s.18 [Farsça]; 2013, s.66), bunlardan birisi olarak da fazileti, hikmeti ve zekiliğiyle meşhur olduğunu belirtmekle birlikte, "kör şaşkın (*sergeşte-yi nâbînâ*)" şeklinde nitelediği Ömer Hayyâm'ı göstermiştir.

Necmü'd-dîn-i Dâye, felsefecileri, fitneci olarak suçlamış ve Hz. Peygamber'in "Fitne doğudan gelecektir." hadisini onlara nispet etmiştir. Ona göre, Irak-ı Acem ve Horasan beldeleri fitnenin vatanydı. Kendisinin, felsefecilerin fitneleri yüzünden, eserini bir türlü tamamlamaya fırsat bulamadığını belirtmiştir. Zira her gün yeni bir fitne ortaya çıkıp, gönlünün dağılmasına ve zihninin savrulmasına yol açtığını söylemiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, s.8 [Farsça]; 2013, ss.53, 55 [Çev.]), kendi döneminde, bu "uğursuz ve manasız münakaşalar" yüzünden zaten yalnız ismi kalan İslâm'ın, bir Moğol darbesiyle isminin de silineceği yönündeki korkusunu ifade etmiştir.

¹⁰ bkz. Altıntaş, 1994, ss.107-109.

¹¹ bkz. Köroğlu, 2010, ss.327-328.

¹² bkz. Demirci, 1998, ss.340-341.

¹³ bkz. Onat, 1999, ss.252-254.

¹⁴ bkz. Sinanoğlu, 2020, ss.239-330.

¹⁵ bkz. Yitik, 2011, ss.441-443.

¹⁶ bkz. Yavuz, 2011, ss.458-560.

¹⁷ bkz. Öz & Mustafa Muhammed eş-Şek'a, 2001, ss.128-133.

¹⁸ bkz. Tümer, 1992, ss.329-333.

¹⁹ bkz. Yavuz, 1994, ss.501-505.

Necmü'd-dîn-i Dâye, felsefecileri, peygamberlere uymayıp, yalnızca akli esas aldıklarından dolayı eleştirmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, onların, peygamberlere istihza ve küçümseme ile baktıklarını, kendileriyle gururlandıklarını belirterek, düşünce yapılarının şöyle olduğunu öne sürmüştür: "İlimimiz ve aklımız olduğuna göre, peygamberlere uymamıza ne gerek var! Cahillerin ve akli az olanların peygamberlere ihtiyacı vardır." Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, nefsin yerilmiş sıfatları ancak kalp tedavisiyle iyileşebilir. Şeriat kanunuyla bunların her birinin doğru şekilde tedavisi için de bir şeriat tabibine, yani peygambere ihtiyaç vardır. İşte, Necmü'd-dîn-i Dâye, felsefecilerin bu tedaviyi akıl nazarıyla gerçekleştirebileceklerini sandıklarını beyan ederek, buna karşı çıkmıştır. Zira ona göre, felsefeciler, canın akıldan başka aletlerinin de olduğunun farkında değillerdi. Oysaki insan için kalp, ruh ve sır gibi, akıldan bin kat daha değerli aletler mevcuttur; bu aletler akılla idrak ve terbiye edilemezdir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.112-113 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.191-192 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye, peygamberlere riayet etmede olduğu gibi, bir mürşide tabiiyet konusunda da felsefecileri eleştirmiştir. Ona göre, nasıl ki zahirî yolda çok fazla hırsız, yol kesici varsa ve muhafız olmadan ilerlenemezse; hakikat yolunda da dünyevî arzular, nefis, heva, kötü dostlar ve şeytanlar mevcuttur. Dahası bu yolda kaymalar, afetler, şüpheler ve engeller çok fazladır. Dolayısıyla velayet sahibi bir muhafızın, yani kâmil bir şeyhin himayesi ve eşliği olmaksızın bu yolda hareket etmek mümkün değildir. Necmü'd-dîn-i Dâye, umumiyetle felsefecilerin (*felâsife*), hususiyetle dehrîler, ibâhîler, hulûlîler, ittihâdîler, tabiatçılar, brahmanlar, teşbih ehli, muattıla, heva ve bidat ehlinin şeyhsiz olarak bu yolda tek başlarına hareket ettiklerinden bahisle, hataya düşüren kaydıncıları aşamayıp bir afetin yahut da korkunç bir şüphenin tuzağına düşerek imanlarını kaybettiklerini ifade etmiştir. Yine o, saadet sahipleri olarak nitelediği bir şeyhin himayesi altında yolculuk edenlerin ise afetlerin ve kaydıncıların sırrına vakıf olup, şüpheleri apaçık görerek, bütün tuzakları güvenle aşabildiklerini belirtmiştir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.128-129 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.211-212 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye, hemen yukarıda sıraladığı grupları, birtakım ilave ve çıkarmalarla, başka bir vesileyle de zikrederek, tekraren tenkit etmiştir. Şöyle ki, ona göre, nifaklar da çeşit çeşitti: İslâm'da nifak ve küfürde nifak. Burada Necmü'd-dîn-i Dâye, küfürdeki nifakı felsefecilerin, dehrîlerin, tabiatçıların, tenasühçülerin, hulûlîlerin, ibâhîlerin ve İsmâîlîlerin yaptıkları olarak göstermiştir. Nitekim bunlar, Müslümanların arasında olduklarında, "Biz Müslümanız." derler; kendi benzerlerinin arasında olduklarında ise asıl itikatlarını aşikâr ederlerdi. Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, ss.220-225 [Farsça]; 2013, ss.325-330 [Çev.]), onların itikatlarını, küfürler ve şüpheler olarak göstermiştir.

Necmü'd-dîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*'ında bir yerde, "şaşkın felsefeciler"ın (*felsefi-yi sergeste*), "Âlemin yaratıcısı fiil icat etmede irade ve ihtiyar sahibi değildir." şeklindeki ifadelerini tenkit ederek, bu açıklıkta bir küfrün, bu derecede bir cehaletin ve bu büyüklükte bir cesaret ve küstahlığın olamayacağını söylemiştir. Ardından o, felsefecilere ve destekçilerine şöyle bir bedduada bulunmuştur: "Kıyamet gününe kadar Allah'ın laneti onların ve onları sevenlerin, onların takipçilerinin üzerine olsun!" Öte yandan, Necmü'd-dîn-i Dâye, felsefecileri eleştirdiği kuvve-fiil konusunda birtakım tartışmalara girerek kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Şöyle ki, meslek ve zanaat ilim, kudret ve ruhun idrakinin neticesidir. Kuvve hâli, cismanî aletlerin kullanılması ve aklın yardımıyla fiile geçmiştir. Akıllı kimse sanat sahibi Allah'a bu ruh penceresinden bakmalıdır. Allah âlimdir, muktedirdir ve irade sahibidir.

Eğer öyle olmasaydı; bu hoş sanat ondan meydana gelmezdi (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.302-303 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.408-409 [Çev.]).

3. Sosyal Eleştiriler

Necmü'd-dîn-i Dâye, eserinde, yaratılış mertebeleri ve mertebelerin kökenleri, nübüvvet ve dinin farklı boyutları, tasavvuf âdâb ve erkânı gibi konu ve meseleleri işlerken, kendi zaviyesinden yer yer sosyal eleştirilerde de bulunmuştur. Müridin, mürşidin gözetiminde yaptığı manevî yolculuk manasındaki sülûkun beyanının bir sebebi olarak, toplum içerisindeki batıl ehli, hevalarına tapanlar ve hayvan sıfatlılar olarak nitelediği kişi ve gruplara karşı delil getirmeyi göstermiştir. Onlar bütün himmetlerini hayvanî şehvetler ve lezzetler elde etmeye sarf etmişler ve yalnız şeklen namaz kılip, oruç tutanlar olarak kendilerini göstermişlerdir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, s.6 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, s.50 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye, meâd yolunun gidicileri şeklinde tabir etmek suretiyle, toplumu başlıca saidler (*suedâ*) ve eşkiya (*eşkiyâ*) olarak iki taifeye ayırmıştır. Buna göre; her bir taifenin attığı bir adım, üzerinde gittiği bir yol ve ulaştıkları bir meâd vardır. Bundan sonra, Necmü'd-dîn-i Dâye, saidleri havâs ve hâsü'l-hâs; eşkiyayı da şekî (*haydut*) ve eşkâ (ez azılı haydut) olarak ikiye ayırmıştır. Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, ss.219-220 [Farsça]; 2013, ss.324-325 [Çev.]), bunlardan ikinci kısmı, yani eşkiyayı teşkil eden grupları şöyle tanımlamıştır:

Şekîler ümmetin asilerinden bazılarıdır. Nefsin hevasına uymada ve Allah'ın emrine muhalefette ısrarcıdır. Nefsanî zevkler ve şehvetler elde etme adımıyla, Allah'a isyan yolunda cehennem ve onun çukurları meâdına ulaşırlar... Eşkâ ise kâfir ve münafığın sıfatıdır. Tamamen dünya talebine ve dünya menfaatlerine yönelmiştir. Hayvanlar gibi bütün himmetini nefsanî ve hayvanî zevklerin ve şehvetlerin elde edilmesi için harcamış; din ve ahirete sırt çevirmiş; baki nimetleri fani menfaatler için feda etmiş; dünyayı tamamen elde edemediği gibi ahiretten de geri kalmıştır.

Necmü'd-dîn-i Dâye gözünde, şekî ve eşkâ arasındaki fark şuydu: Her ne kadar şekînin nefsi Allah'a isyan ve emre muhalefet kötülüğüne düşmüş olsa da aslında kalbi iman etmiş ve Allah'ın emrine teslim saadetiyle doludur. Dinin emirlerini yerine getirmeyip cehenneme gitse de Hz. Peygamber'in şefaatine nail olacaktır. Böylelikle cehennemden kurtulacak ve asli meâdı cennet olacaktır. Eşkâ ise cehennemde ebediyen kalacaktır; zira Hz. Peygamber'in şefaatine erişemeyecektir. Necmü'd-dîn-i Dâye, sosyal tabakalarını zikre ve dolayısıyla tenkide devamla, bu kez, küfürlerin kendi arasında farklılıklar içerdiğinden bahsetmiştir. Buna göre, küfürlerin de bir yolu ve meâdı vardı. Mesela muhakkik kâfirin azabı, mukallit kâfirin azabından daha şiddetli olacaktır. Necmü'd-dîn-i Dâye, taklit yoluyla küfür, anne ve babadan taklit yoluyla elde edilen küfür olarak tanımlamıştır. Mukallit kâfir küfürü, şehir ve vilayet halkından, anne ve babadan görmüş; muhtelif dinleri taklitle öğrenmiş ve onda batıp kalmıştır. Bundan sonra, Necmü'd-dîn-i Dâye, tahkik yoluyla küfür sahibi olan muhakkik kâfiri ise anne ve babadan duydukları ile yetinmeyen, hassaten zahmet çekip çaba göstererek delil arayan, ömrünü küfür ilimlerini tahsil ile geçiren, bu hususta kitaplar okuyan, yaratıcıyı reddedecek ya da yaratıcının kusurlu olduğunu ispat edecek şüpheler bulmak üzere akfî deliller arayan, deliller bulduğuna inandığında da ona sıkı sıkıya sarılan olarak göstermiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, bu afetin, kendi döneminde Müslümanlar arasında çok yaygınlaştığını da eklemiştir. O, küfür ilimleri arasında başlıca olarak, Allah'ın varlığını, birliğini, isim ve sıfatlarını akfî delillerle ispat etmeye çalışan bir ilim dalı olan usûl-i din ilmini göstermiştir. Bundan sonra, Necmü'd-dîn-i Dâye, mezkûr ilmin peşinde koşanları eleştirmek suretiyle

sosyal eleştirilerini sıralarken, aynı zamanda bu ilim sahipleri ve öğreticileri olan felsefeciler ile bu ilmin yayılmasına engel olmayan, dahası yayılmasını sağlayan din adamlarını ve hükümdarları da tenkit etmiştir. Buna göre; pek çok ilim talibi, tahsil görmek üzere gerçekleştirdikleri seyahatlerde, dinî ilimlerde bir görüş sahibi olmadıkları ya da yakîn âleminden fazla bir nur sahibi olmadıkları için, kötü şansları veyahut da Allah'ın kendilerini yalnız bırakması dolayısıyla felsefecilerin sohbetlerine düşmekteydi. Felsefeciler, hikmet ve usul adını verdikleri "sapkınlık ve küfür"ü süsleyerek onların önüne koymaktalardı. "Tecrübesiz zavallı" ilim talipleri de onların söylediklerine itibar etmekteydi. Necmü'd-dîn-i Dâye, "afet" ve "bozukluk" olarak tabir ettiği bu durumun, İslâm dünyasında son yirmi yılda ortaya çıkıp kuvvetlendiğini söylemiştir. Hâl böyle olunca, o, kendi dönemindeki hükümdarları, dini kurtarma derdinde olmadıkları ve söz konusu ahvali düzeltmeye çaba göstermediklerinden dolayı eleştirmiştir. Yine Necmü'd-dîn-i Dâye, bundan önceki devirlerde hiç kimsenin bu manaları ifşa edecek cesarete sahip olmadığını, küfrün gizli tutulduğunu, dindar din adamlarının himmetiyle dinin bu nevi "pislikler"den muhafaza edildiğini bildirdikten sonra; kendi devrinde ise böyle din adamlarının azaldığını ve bu manaların hükümdarların huzurunda dile getirilir olduğunu beyan etmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, ss.220-225 [Farsça]; 2013, ss.325-330 [Çev.]), bu gidişin sonunda, zaten son derece zayıflayan Müslümanlığın da ortadan kalkarak dünyayı küfrün istila edebileceğini ifadeyle, böyle "lanetlenmişler" in hileleri arttıkça, İslâm ehlinin gafletinin de arttığını bildirmiştir.

4. Hükümdarlara Yönelik Eleştiriler

Necmü'd-dîn-i Dâye'nin hükümdarlara yönelttiği ilk eleştiriler, Moğollara karşı gerekli tedbiri almamaları ve istilayı durdurmada yeterli çabayı sarf etmeyip, ayrışmaları yönündedir. İslâm dininin ve Müslümanların mesuliyetinin kendilerine zimmetli olarak gösterdiği hükümdarların kalbinde, İslâm hamiyeti ve Müslümanlık gayreti canlanmazsa; din kuvveti onların ruhunu sarıp ittifak etmezlerse; can, nefis, mal ve mülklerini bu fitneyi defetmek için feda etmezlerse İslâm'ın bütünüyle ortadan kalkacağını, pek çok İslâm beldesinin düştüğü gibi, bu gidişle kalan yerlerin de elden çıkacağını ifade etmiştir. O, hükümdarlara, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen, "Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihat edin (Tevbe, 9/41)." ayetini kendilerine şiar edinmelerini telkin ederek, eleştirilerini şu manzum parçayla da sürdürmüştür:

شاهها جهان بجملگی بشتابید   تا بو که بقیتی ز دین دریابید
اسلام ز دست رفت بس بی خبرید   بگرفت جهان کفر و شما در خوابید

(Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.9-10 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.54-55 [Çev.])

Ey cihan hükümdarları! Hepiniz acele edin, dinden geri kalanı kurtarmak üzere. İslâm elden gitti siz habersizsiniz, küfür cihanı sardı siz uykudasınız.

Bundan başka, Necmü'd-dîn-i Dâye, hükümdarların, cahillik ve gafletle kendi can, mal ve imanları için çabalayan "kötü ahlaklı" ve "bozuk inançlı"ların telkinleriyle hayrat, miras ve vakıf mallarını maksadı dışında kullanabildiklerini ima ederek, bu yönde de eleştirilerde bulunmuştur. Necmü'd-dîn-i Dâye, bir zahit, bir cahil veya günahkâr bir âlim yardakçılık edip de hayrat veya evkaf malının başka maksatlarla kullanılabilmesine, orduya dağıtılabileceğine

ve imaret, ribat, set yapılabileceğine ruhsat verirse, hükümdarın mağrur olmayıp bunu reva görmemesi gerektiğini belirtmiştir. Aksi takdirde fetva veren, buyuran, işi yerine getiren, engellemeye gücü yeten ama engellemeyenlerin hepsi bunun vebaline ve günahına ortak olacaktır. Yine o, hükümdarların, kendi zamanlarında hayratta ve vakıflarda meydana gelen her bozukluğun hesabının Allah tarafından kendisinden sorulacağını iyi bilmeleri; bu yüzden bu işin büyüklüğünü görmezden gelmemeleri ve onun vebalinden kaçınmaları gerektiği yönünde ikazlarda bulunmuştur (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.262-264 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.367-368 [Çev.]).

5. Devlet Adamlarına Yönelik Eleştiriler

Necmü'd-dîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l- 'ibâd*ı esasen bir tasavvuf eseri olmakla birlikte, "muhtelif taifelerin tuttukları yol" başlıklı beşinci ve son bâbında ele alınan konular dolayısıyla, aynı zamanda bir siyasetnâme mahiyetindedir. Bilindiği gibi, siyasetnâmeler, devlet adamlarına siyaset ve idare ile ilgili bilgiler vermek, nasihatlerde bulunmak, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususları tebarüz ettirmek üzere kaleme alınmışlardır. *Mirsâdü'l- 'ibâd*'ın siyasetnâme doğası göz önüne alındığında, bilhassa bu türden konuların işlendiği mezkûr bölümde müellif, yeri geldikçe gerek sivil ve gerekse askerî zümreye mensup devlet adamlarına yönelik eleştirilerde bulunmuştur. O, daha ziyade, ilmî ve dinî mansıp sahiplerinin hayat ve faaliyetlerini eleştirmiştir.

Necmü'd-dîn-i Dâye, âlimleri, zahir ilmîni bilenler, batın ilmîni bilenler ve hem zahir hem batın ilmîni bilenler olmak suretiyle üçe ayırmıştır. O, bunlardan birincisi olan zahir ilmîne vakıf âlimleri ise üç kısım olarak göstermiştir: Müftüler, müzekkirler (vaizler) ve kadılar. İlim ve âlimleri bu şekilde tasnif ettikten sonra Necmü'd-dîn-i Dâye, bu taifeleri izah ederken, her birisine ayrı ayrı eleştiri oklarını yöneltmiştir. O, müftüleri de iki gruba ayırmıştır. Birincisi, gönül âlimi ve dil âlimi olanlardır. Onlarda korku vardır. İlimle amel ederler. Fetva ile takvayı gözetirler. İlim tahsilini ve yaymayı kurtuluş ve dereceler için yaparlar. Dünya mevkiinde ve malında gözleri yoktur. İkincisi ise dil âlimi ve gönül cahili olanlardır. Necmü'd-dîn-i Dâye, bu grup müftülerinin olumsuz niteliklerini, dolayısıyla onlara karşı tenkitlerini ardı ardına sıralamıştır. Buna göre; onların kalplerinde Allah korkusu ve hayâ yoktur. Bu durum da aslında gönül ölümünün alameti mesabesindedir. İlim tahsili ve yaymaktaki niyetleri ahiret sevabı kazanmak ve Allah'a yakınlaşmak değildir. İlimle iştigalden maksatları mal elde etmek, halkın kendilerini kabulünü sağlamak ve makamlara ulaşmaktır. Necmü'd-dîn-i Dâye, böyle müftülere, şüphesiz, hevanın galip geldiğini ifade etmiştir. Nitekim onların ilimleri hevalarına tâbidir. İşlerini hevalarına göre yaparlar. İlimle amel etmezler. Dindar ulemaya haset ederler. Onların üzerine giderler, onlara iftira atarlar, eziyette bulunurlar ve yersiz sözler söylerler. Allah'a boyun eğmezler. Dil oyunları ile hakkı batıla çevirmeye çalışırlar ve batılı hak kisvesine sokarlar. Necmü'd-dîn-i Dâye, böyle günahkâr, cahil âlim yüzünden dinde ve ümmet arasında meydana gelen afetin başka hiçbir şeyle meydana gelmeyeceğine inanmaktadır. Yine o, açgözlülüğünden dini dünyaya satan, daima zilletle hükümdarların saraylarının etrafında dolanan, emîrlerin ve vezirlerin kapısından hor görerek giren ve ihanetle onlara hizmet eden, onları metheden, nifakla onları kendilerinde olmadığı şeylerle öven, yarıdakılıkla onların yaptıkları her batıla "Emîr doğru buyurdu." diyen, batıl arzularla iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı (*emr-i ma'rûf ve nehy-i münker*) terk eden, böylece onlardan birkaç dirhem alan veya rüşvet veren yahut da bir iş elde eden ya da makama ulaşan kötü âlimlerden, riyakâr zahitlerden ve dilenci görünüşündeki dervişlerden daha kötü kimse olmadığını belirtmiştir. Buna göre; onlar emîrlerin, vezirlerin, askerlerin itikatlarını ve hükümdarların iradelerini

çürütüp bozmaktaydılar. Necmü'd-dîn-i Dâye, hâl böyle olunca, bunların da bütün âlimlerin, şeyhlerin ve dervişlerin aynı şekilde kötü ahlaklı ve yerilmiş huylara sahip oldukları zannına kapıldıklarını eklemiştir. Böylece, onlara tahkirle bakarlar ve onlardan tamamen yüz çevirirlerdi. Onların hizmetinin ve sohbetinin faydasından mahrum, ilimlerinin nurundan ve velayetlerinin ışığından nasipsiz kalırlardı. Bundan sonra, Necmü'd-dîn-i Dâye, verdiği fetvanın, öğrettiği dersin, giriştiği münazaranın ahiret sevabına, Allah'a yakınlaşmaya, ilmi yaymaya, hakkı aşikâr etmeye, şeriati açıklamaya ve dini takviye etmeye yönelik olabilmesi için, takva sahibi bir müftünün bu çeşit ilimlerden ve afetlerinden kaçınması, niyetini halis hâle getirmeye çalışmasını öğütlemiştir. Yine ona göre; nefsi, hırsın ve tamahın kirliliğinden temizlemelidir. Zira ulemanın zilleti hırs ve tamahtır (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.276-278 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.382-384 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, müftülerden sonra, zahir ilmini bilen âlimlerden bir diğer grup müzekkirlerdir (vaizler). O, müzekkirleri de üç kısım olarak göstermiştir. Birincisi, içinde dinî ilimlere dair hiçbir şey olmayan uydurma, edebî, anlamsız sözler öğretenlerdir. İkincisi, salihler taifesi; üçüncüsü ise meşâyih taifesidir. Anlaşılacağı üzere, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin eleştirdiği taife, ilk kısımda gösterdiği müzekkirlerdir. O, böyle müzekkirleri uzun uzadıya şöyle eleştirmiştir:

Bazı peygamberlere dair kıssalar ve meşâyihden hikâyeler anlatırlar. Bazı ayetleri tefsir ederler. Allah'a yakarış maksadıyla ifadelerde bulunurlar. Nağmeli şiirler okurlar. Soru-cevap yaparlar. Açıklamalarda bulunurlar. Dillerini böyle şeylerle doldururlar ve bu şekilde konuşup dururlar. Halkın kendilerini kabul etmesi ve dünyada mal toplayabilmek için dolanıp dururlar. Yüz türlü söz sanatı, hile ve acayıpliklerle ortaya çıkarlar. Zavallı halk da onların yetenek ve ehliyet sahibi oldukları zannederler. Bu şekilde dünyevî maksatlarını elde etmeye uğraşırlar. Minberlerde melikleri, sultanları, emîrleri, vezirleri, büyükleri, mansıp sahiplerini, kadıları ve hâkimleri methederler. Zulmederler; dinin emir ve yasaklarına aykırı davranırlar. Peygamber'in sözlerini çarpıtarak rivayet ederler. Minber başında dilencilik ederler. Zalimlerden mal alırlar; pay isterler. Çoğu zaman onlara zekât vacip olmamasına rağmen, insanlardan zekât toplarlar. Haram yerler; haram giyerler. Yalan hikâyelerle iftira ederler. Uydurma hadisleri rivayet edip bunların sahih hadisler olduğunu söylerler. İnsanları yerilmiş arzulara yöneltirler. Onların hoşuna gidecek şeyler söylerler. İnsanları bidate ve zillete iterler. Bazen taassup gösterirler; fitneler çıkarırlar. Halkı taassupla aldatır ve kandırırlar. Bunlar dil âlimi cahil sınıfından olan âlimlerdendir ve cehennem ateşini körüklerler (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, s.281 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.386-387 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye'nin, müftüler ve müzekkirlerden sonra, zahir ilmini bilen âlimler tabakasının son mensupları kadılardır. O, Hz. Peygamber'e atfedilen, "Kadılar üç kısımdır: İki kısmı cehennemdeki kadılar, üçüncüsü cennetteki kadılardır." şeklindeki hadise istinaden kadıların görev, yetki ve salâhiyetleri çerçevesinde onlara karşı eleştirilerini aktarmıştır. Buna göre; cehennemde olan iki kısımdan birisi kadılık ilmine sahip olmayan, cehalet, nefsî heva ve hevesle kadılık yapan kimselerdir. İkinci grup ise kadılık ilmine sahip olan ancak ilimle hükmetmeyen kimselerdir. Cehalet ve hevalarına göre hükmederler, meyillerine ve arzularına uyarlar, Hakk'ın değil insanların tarafını tutarlar; rüşvet alırlar. Efendi ile köle arasında yapılan yazılı akit (*kitâbet*), siciller (*sicillât*), akitler (*ukûd*), nikâhlar (*enkihe*), bir kimsenin muayyen borç, vergi ve hizmeti tekeffülü ve bunu belgeleyen taahhütnâme anlamındaki kabâle

(*kabâle*) için mal ya da bir hizmet alırlar, mal ve rüşvet karşılığında vilayette nâiblikler verirler. Hizmetkârları rüşvetler almaları için görevlendirirler ve hakları batıl kılmaya çalışırlar. Mirasların ve yetimlerin malında haksız tasarruflarda bulunurlar ve batılları hak gösterirler. Yine vakıflarda haksız tasarruflarda bulunurlar. Mescitleri, medreseleri, hankâhları illetler, garazlar ve rüşvetler sebebiyle ehil olmayanlara ve yiyicilere verirler. Din ehlini takviye etmezler, ihtisap işini (*kâr-i ihtisâb*) ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı (*emr-i ma'rûf ve nehy-i münker*) ihmal ederler. Kadılara, ilgi gösterilmesi vacip olan sosyal hizmetleri (*ebvâbü'l-berr*) zayi ederler. Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, bunların hepsi bu tür kadıları cehenneme layık kılacak işlerdir. Yine ona göre; cennette olan kadı ise cennette kadılık yapacak olan kimseye işaret ediyor olmalıdır. Yoksa dünyada kadı olup da bu şartlara gerektiği gibi riayet etmek neredeyse imkânsızdır. Bundan sonra Necmü'd-dîn-i Dâye, otuz yıldır doğuda ve batıda dünya beldelerinde dolaştığını ve Allah'ın dilediğinin dışında bu afetlerden korunmuş hiçbir kadı görmediğini belirtmiştir. Nihayet o, şöyle de bir ekleme yapmaktadır:

Kim bu yerilmiş sıfatlardan temizlenir ve övülmüş sıfatlarla sıfatlanır ve şeriat yolunda bir âlim olursa, vakitlerini o virtlerle sülerse, Müslümanlar arasında sünnet ve selef-i salihîn üzerine hükmederse, o kimse Allah'ın velilerinden bir velidir. Verdiği her hüküm, insanlara gösterdiği her şefkat, yerine getirdiği her bir şeriat hükmü onun için bir derece, yakınlaşma ve değerli bir yükselme olur. O kimse dünyadaki nadirattandır ve böyle bir kadıya yakınlaşmaya çalışmak vaciptir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.276, 277, 284-285 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.382, 390-391 [Çev.]).

Son olarak, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin, hükümdarın kadılık makamına, yetimlerin malından, miraslardan ve vakıflardan ya da rüşvet ve bunun gibi şeylerden elini çekmiş kişileri tayin etmesini söylemesinin, bunları işleyen kadıların varlığına işaret ettiği düşünülebilir. Necmü'd-dîn-i Dâye nazarında hükümdar, bir mahalle kadı gönderdiğinde âlim, akil, dindar ve salih bir kimseyi göndermelidir. Temiz, güvenilir ve dindar insanları görevlendirmelidir ki davalarda kendi arzularına göre davranmasınlar, nefsi olarak hakkı batıl, batılı hak kılmasınlar. Necmü'd-dîn-i Dâye, olması gereken bu duruma kendi döneminde nadiren rastlandığını ifade etmiştir. Öyle ki, umumiyetle kadılık vazifesinin ehliyetine göre değil, yapılan hizmetlere göre tevdi edildiğini belirtmiştir (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.264-265 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.369-370 [Çev.]).

Necmü'd-dîn-i Dâye, hükümdarların genellikle her bir işi ehline vermekte muvaffak olamadıklarını, bu yüzden de dinî makamların çoğunun ehil olmayan kimselerin eline düştüğünden yakınmaktadır. O, bu hususta yalnız hükümdarı değil, böyle yetersiz dinî mansıp sahiplerinin hâllerini iyice araştırmayan, hüner, fazilet ve diyanet ehlini bulamayan vezirleri, ileri gelenleri ve nâibleri de sorumlu tutmaktadır. Böylece onlar hüner sahiplerini bir kenarda zayi etmişler; kötü tamahlarla işleri ve makamları ehil olmayan kişilere vermişlerdir. Hâlbuki Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, dünya ve ahiret makamlarındaki bütün sorunlar, makamların ve işlerin hak sahibine verilmemesinden meydana gelmekteydi. Necmü'd-dîn-i Dâye, bu çıkmazı şu duruma bağlamaktadır: Makamlar ve işler liyakatsizlere tevdi edilmektedir. Hükümdarlar ve vezirler bunların ehliyet sahibi olup olmadıklarını dikkatle araştırmamaktadırlar. Makam ve iş için ehliyet sahibi olan kimseler ise kendilerinin ve dinin şerefini koruyup yüceltme eğilimlerinden dolayı hükümdarların saraylarının etrafında dönüp durmayı ve ehil olsun olmasın herkese hizmet etmeyi kendilerine reva görmemektedirler (Necmü'd-dîn-i Dâye,

1312/1933, s.271 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, s.378 [Çev.]). Necmü'd-dîn-i Dâye (1312/1933, s.131 [Farsça]; 2013, s.215 [Çev.]), eserinin başka bir yerinde makam ve işlerin ehil olmayan kişilere nasıl verildiğini şöyle izah etmektedir:

Hükümdarların nezdinde bir kimse bir derece ya da mertebe elde etmek yahut da bir makam ya da bir vilayet isterse, ona layık olmasa da veya o makama uygun bir hizmette bulunmadıysa da hükümdarın nazarında sözü makbul görülen hükümdarın yakınlarından birisinin himayesine girdiğinde, onun aracılığıyla hükümdar o kimsenin liyakatsızlığına ve hizmetinin azlığına bakmaz; bu yakınının eski hukukuna, kudretine ve yakınlığına bakar ve onun isteğini karşılar. Eğer o kimse tek başına bu istekte bulursa, asla kabul edilmez.

Necmü'd-dîn-i Dâye, Hz. Peygamber'in hükümdarın çoban ve reayanın sürü olduğuna dair hadisine işaretle, çoğunluğunu boynuzsuz kuzu olarak nitelediği reaya içerisinde boynuzlu koçların, yani güç sahibi zalimlerin de mevcut olduğunu belirtmiştir. Bunlar; emîrlere, askerler, dîvân ashabı, makam sahipleri, hükümdarın nâibleri ve memurları, valiler, reisler ve kadırlardan müteşekkil devlet erkânı idi. Ona göre, bunlardan her biri fırsat bulduğunda kendilerinden daha alt tabakada bulunanlara eziyet ve zulme koyulacaklardır. Reayayı olduğu gibi bunların insafına bırakmamak lazımdır. Hükümdar, daima her bir taifenin durumunu tahkik etmelidir. Öyle ki, ahirette reayanın hâli ve onların hayrı ve şerri hükümdardan sorulacaktır. Bundan sonra, Necmü'd-dîn-i Dâye, görünüşe göre sivil ve askerî zümreye mensup mezkûr devlet adamlarının da içerisinde olduğu hükümdarların yakın çevrelerini son derece sert bir dille eleştirmiş, kınamış ve onlara yönelik çeşitli ithamlarda bulunmuştur. Şöyle ki, müellife göre, hükümdarın aziz dostları, onun iyiliğini düşünenler, dîvânı yüceltme ve hazineyi çoğaltma gayreti içinde olanlar olarak sanılan bu kimseler aslında aşağılık, soysuz, gammaz, zalim, hilekâr idiler. Zira onlar, güttükleri düşmanlıklarını gizlerler; zulüm ve fesadı hükümdarın gözünde maslahat kisvesiyle süsleyip göstermeye çalışırlardı. Yine Necmü'd-dîn-i Dâye nazarında bu taife ülkede kötü âdetler vaz eder; vergileri artırır; toplanan vergileri zimmetine geçirir; parasız olan şeyleri paralı yapar; türlü bahanelerle insanları müsadere eder; suçsuzlara iftira atar; miras ve yetimlerin mallarında haksız tasarrufta bulunur; tüccardan haraç alır; rüşvet talep eder; vakıflara müdahale edip kötü tasarruflarda bulunmak suretiyle hak sahiplerini haklarından mahrum eder; imamların, seyitlerin, zahitlerin, abitlerin, salihlerin, âlimlerin, fakirlerin, ariflerin gelirlerini ve maaşlarını zemmeder ve hükümdarın nezdinde o hayırların kesilmesine çalışır; ihtiyaç sahiplerini saraydan uzaklaştırır ve hâllerini hükümdara arz etmelerini engeller; hayırları, başlıları, sadakaları ve hediyeleri hak sahiplerine ulaştırmazdı. Bu yoğun tenkitlerinin ardından Necmü'd-dîn-i Dâye, böyle hâllerin hükümdarın din ve dünyasını mahvedeceğini ifade etmiştir. Nitekim bu hâller vukua geldikçe dünyanın her yerine hükümdarın zulmü, kötülüğü ve hasisliği haberi yayılacak; halk arasında kötü ahlak ve zulümlerle meşhur olacak; âlem yok oluncaya kadar bu kötü ad onunla kalacak; halkın bedduası ve laneti hayatı boyunca ve ölümünden sonra bile onu bırakmayacaktır. Necmü'd-dîn-i Dâye, dostluk iddiasında bulunan, hakikatte ise kötü ahlaklı olup bu türden emeller besleyen ve faaliyet gösterenleri, görüş sahibi bir hükümdarın, kendisine yakın tutmaması ve onları hiçbir işe memur etmemesini salık vermiştir. Bununla birlikte o, dünya hırsından dolayı her hükümdarda böyle erdemli bir görüşün bulunmayacağından bahisle, kendi devrinde, hükümdarların bu "soysuzları ve hırsızları" yanlarında tuttuklarından şikâyet etmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye'ye göre, böylece zamane hükümdarları marifet sahiplerinin, asillerin, mana ehlinin, fazilet erbabının, ileri gelenlerin, hayırlı nasihatte bulunanların, aziz

doştların sohbetinden mahrum kalmaktalardı. Böyle kimseler nadir olarak hükümdarların huzurunda bulunsalar bile iltifatsız ve ilgisiz bırakılmaktalardı. Zira "kötü ahlaklılar", bu "iyi ahlaklılar"ı istememekte ve hükümdarların huzurunda, onların dîvânı yüceltme ve hazineyi çoğaltma değil, dîvânı yerme ve hazineyi eksiltme çabası içinde olduklarını yamaktalardı (Necmü'd-dîn-i Dâye, 1312/1933, ss.248-251 [Farsça]; Necmü'd-dîn-i Dâye, 2013, ss.356-358 [Çev.]).

Sonuç

Necmü'd-dîn-i Dâye ad ve lakabıyla maruf, Kübrevî şeyhi ve müfessir Ebû Bekir Necmü'd-dîn Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî, 1177'de Rey'de dünyaya gelip de 1256'da Bağdat'ta vefat edene dek, başlıca Hârezmşahlar, Türkiye Selçukluları ve Abbâsî Halifeliği'nin hâkim olduğu İran, Irak, Suriye, Mısır, Arabistan, Anadolu ve Azerbaycan gibi İslâm ülkelerinin önemli merkezlerinde hayat sürmüştür. O, gerek tahsil, tasavvufî gelişim, manevî terbiye, irşat ve tebliğ gibi faaliyetleri sebebiyle ve gerekse ihtilaflar ve istila gibi zorlayıcı nedenlerle memleketi başta olmak üzere, ikamet yerlerinden sıklıkla ayrılarak yer değiştirmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, son derece hareketli, faal ve serüvenli yaşantısında üstün tecrübe, görgü ve bilgi sahibi olmuş; İslâm dünyasının mevcut ahvalini müşahede etmiştir. O, *Mirsâdü'l- 'ibâd mine'l-mebde' ile'l-me 'âd* adıyla kaleme aldığı meşhur eserinde, temelde dinî-tasavvufî konu ve meseleleri ele alıp tartışmakla birlikte, çeşitli vesilelerle devrinin siyasî, idarî ve içtimaî vaziyetine dair eleştirilerde de bulunmuştur. Necmü'd-dîn-i Dâye, bir mutasavvıf şair ve yazar olarak, kendi zaviyesinden ortaya koyduğu politika, yönetim ve toplum eleştirileri, Orta Çağ tarihi araştırmaları için orijinal ve ilginç veriler sunmakta, bakış açısını genişletmektedir. Ailesinin üyelerini katleden, memleketini tahrip eden ve kendisini de bir diyardan diğere göç etmek mecburiyetinde bırakan Moğolların İslam ülkelerini istilasının yarattığı tesirleri derinden idrak ve tasvir eden Necmü'd-dîn-i Dâye, onlara karşı oldukça sert eleştirilerde bulunmuştur. Mutasavvıflar ve filozoflar arasında süregelen çekişme, bu kavganın doğal bir tarafı olarak Necmü'd-dîn-i Dâye'nin, idarecilerin de ikincileri desteklediği bir dönem ve coğrafyada, bir diyardan diğere göç etmesinin başka bir sebebinin daha teşkil etmiştir. Bir mutasavvıf olarak Necmü'd-dîn-i Dâye, umumiyetle felsefecileri, hususiyetle de muhtelif felsefî akımların ve felsefenin tesiriyle ortaya çıkan inançların mensuplarını, belirli manevî makamlardan mahrumiyet, fitnecilik, peygamberlere riayet etmeme, mürşide tabi olmama, münafıklık, Allah'ın kudret ve iradesini inkâr etme gibi yönlerden eleştirmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye, tasavvuf zaviyesinden toplumu birtakım tabakalara taksim ederek, bunlardan bilhassa nefsanî zevkler elde etme maksadıyla dünyayı dine tercih edenler olarak belirttiği gruplar ile küfür ilimleri olarak ifade ettiği ilimleri tahsil peşinde koşanları ve bunları yayanları eleştirmiştir. Necmü'd-dîn-i Dâye'nin hükümdarlara yönelttiği eleştiriler, kendi aralarında ayrışarak, Moğollara karşı gerekli tedbiri almamaları; felsefecileri himaye edip, onlardan zuhur ettiğini belirttiği fitneye âdeta çanak tutmaları; makamlara tayinlerde ehliyet ve liyakati göz ardı etmeleri; vakıf mallarının haksız tasarrufunu telkin edenlerin sözüne itibar edip, onları kayırmaları yönündedir. Son olarak, Necmü'd-dîn-i Dâye'nin eleştirilerinin hedefi olan diğere bir zümre de devlet adamlarıdır. Nitekim o, özellikle dinî makamların ehil olmayan kimselerin eline düştüğünden yakınmak suretiyle müftüler, müzekkirler (vaizler), kadılar başta olmak üzere vezirler, emîrler, dîvân ashabı, hükümdarın nâibleri, reisler, valiler ile askerler, bilumum muhtelif makam sahipleri ve devlet memurlarını çok çeşitli bakımlardan eleştirmiştir.

Kaynakça

- Akkuş, M. (2022). *Moğol istilasına dinî muhalefet: İlhanlıların Anadolu'daki dinî siyasetleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Algar, H. (1993). Nadîm al-Dîn Râzî Dâya. *Encyclopaedia of Islam, VII*, 870-871.
- Altıntaş, H. (1994). Dehriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c.IX, 107-109. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye>
- Baltacı, H. (2010). Bir tasavvuf klasiği olarak *Mirsadu'l-ibad'*. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 26, 163-177. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/en/yayin/detay/124972/bir-tasavvuf-klasigi-olarak-misadul-ibad>
- Baltacı, H. (2011). *Necmeddîn Dâye Râzî -Hayatı, eserleri, görüşleri-*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Browne, E. G. (1964). *A Literary History of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demirci, K (1998). Hulûl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XVIII, 340-341. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulul>
- Dinçer, Ö. (2018). *Siyasetnâmeleri yeniden okumak -Bir yönetim bilimci gözüyle geleneksel siyasi düşünce-*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî. (2016). *Nasîhatü'l-mülûk (Mülkün sultanlarına)* (O. Şekerci, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İbn Bîbî. (2014). *el-Evâmirü'l- 'Alâ 'iyye fi'l-umûri'l- 'Alâ 'iyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1943). Anadolu Selçuklu tarihî'nin yerli kaynakları. *Bellekten, VII(27)*, Temmuz, 379-485. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbellekten/issue/80987/1393233>
- Koroğlu, B. (2010). Tabiatçılar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXXIX, 327-328. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabiatcilar>
- Mutluer, O. & Türk, İ. (2023). Necmeddin Râzî Dâye'nin siyaset felsefesinin tasavvufî temelleri. *Journal of Islamic Research*, 34, 445-464. Erişim adresi: <https://www.islamiarastirmalar.com/wp-content/uploads/2023/11/8-80.pdf>
- Necmü'd-dîn-i Dâye. (2013). *Mirsâdü'l-'ibâd (Sûflilerin seyri)* (H. Uygur, Çev.). İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Necmü'd-dîn-i Dâye. (1312/1933). *Mirsâdü'l-'ibâd mine'l-me'bde' ile'l-me'âd* (Hüseyn el-Hüseynî en-Nîmetullâhî, Nşr.) Tahran: Matbaa-yi Meclis.
- Okuyan, M. (2006). Necmeddîn-i Dâye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXXII, 496-497. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-daye>
- Onat, H. (1999). İbâhiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XIX, 252-254. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibahiyye>
- Örs, D. (2002). Necmuddîn-i Râzî: Hayatı ve eserleri. *Nûsha*, 6, 19-34.
- Öz, M. & eş-Şek'a, Mustafa Muhammed. (2001). İsmâiliyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXIII, 128-133. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismailiyye>
- Peacock, A. C. S. (2023). *Moğol Anadolu'sunda İslam, Edebiyat ve Toplum* (R. Akman, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sa'dî-yi Şîrâzî. (1385/2006). *Kolliyât* (Muhammed Ali Furûgî, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Hermes.
- Saîd-i Nefîsî. (1344/1965). *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân*. Tahran.
- Severcan, Ş. (2013). Necmeddin Dâye'nin siyasetnamesinde sultan-din-devlet. M. Demirci, A. Temizel, M. A. Hacıgökmen, S. Solmaz (Ed.). *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce, c. II: Düşünce ve Felsefe*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 429-442.

- Sinanoğlu, M. (2020). Muattıla. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXX, 239-330. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muattila>
- Tümer, G. (1992). Brahmanizm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, VI, 329-333. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/brahmanizm>
- Yavuz, Y. Ş. (1994). Ehl-i bid'at. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, X, 501-505. Erişim adresi: <http://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-bidat>
- Yavuz, Y. Ş. (2011). Teşbih. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XL, 458-560. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesbih--kelam>
- Yılmaz, E. (2022). Moğol istilâsı sürecinde Kübrevî bir derviş: Necmeddîn-i Dâye'nin gözüyle Ortaçağ Anadolu'suna dair bazı değerlendirmeler. *Selçuk Türkiyatı*, 54(Nisan), 45-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/70255/1129963>
- Yitik, A. İ. (2011). Tenâsüh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XL, 441-443. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenasuh>
- Zebihullâh-ı Safâ. (1369/1990). *Târîh-i edebiyât der İrân*. Tahran: İntişârât-ı Firdevs, c. III/2.